

սի հին ինտերնացիոնալը, որպէս զի 1889 թ. յարութիւն առնէ մարքսիստական սոցիալիզմի վրայ կառուցուած նոր ինտերնացիոնալը:

Իսկ այդ նոր ինտերնացիոնալի էութիւնն ու պատմութիւնը դուրս է արդէն մեր թեմայի շրջանակից:

Բ. Իշխանեան

ՄՕՏԻԿ ԱՆՑԵԱՆԻՑ *)

Մեր քննական յետադարձ հայեացքը եօթնասնական թուականի վերջում շիկացած աղգային բոմանտիզմի արտայայտութիւններէ վրայ ամփոփելուց առաջ, աւելորդ չի լինի ներկայացնել մեր ընթերցողներին այն երկու «Տեղեկագիրները», որոնց մէջ թիւրքահայ ազգային վարչութիւնը արտայայտում է թիւրքահայերի բողոքները և իղձերը: Եթէ թիւրքական վատթար բեժիմի դէմ հայերի առանձնայատուկ զրկանքները անաչառօրէն քննենք և ապա աչքի առաջ ունենանք այն ճնշումները, որոնց ենթակայ էր հայութիւնը Կովկասում ռուս բիրօկրատիայի հին բեժիմի ժամանակ և, վերջապէս, քաջութիւն ունենանք նկատի առնել և այն փաստերը, որոնք բնորոշում են մեր դաշնակցականների ստեղծած «աղգային կառավարութիւնը» Անդրկովկասում և Պարսկաստանում—պէտք է որ բաւական մեղմենք այն «դժողբի» արհաւիրքները, որոնցով «աղատ Հայաստանի» ջատագոյնները համոզեցուցիչ էին դարձնում գերմարդկային զոհաբերութիւնները հայ ժողովրդի կողմից եղակի ջանքերով «անկախ Հայաստան» ստեղծելու:

Այդ դոկումենտները տպուած էին արտասահմանի մի հայ թերթում, որից անփոփոխ առաջ ենք բերում այսեղ:

Ա. Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ՀԱՐՍԱՀԱՐՈՒԹԵԱՆՑ

Ներկայացեալ առ Բ. Դուռն յանուն աղգային ժողովոյ

Ի 11 ապրիլի 1872

Այլևայլ ժամանակներ, մասնաւորաբար վերջին 7—8 տարւայ միջոցին, Անատոլույի ներսերը պատահած ցաւալի դէպքեր, որոնց համար Ազգային Պատրիարքարանս գրեթէ Բ. Իրան գանգատած և անոր ուշադրութիւնը և դարմանատարու-

*) Տես «Մուրճ» № 10

Թիւնը խնդրած է, այնքան բազմացան, և այս մասին Առաջնորդաց գանգատներն այնչափ ընդհանրացան, որ Ազգային Ընդհանուր Ժողովն 1870 նոյեմբեր 27-ի նստին մէջ յատուկ Եանձնաժողով մը կազմեց, այդ ցաւալի դէպքերը քննելու և մանրամասն տեղեկագրելու համար:

Եանձնաժողովը յատուկ շրջաբերականներ ուղղեց առ մենայն Առաջնորդս, որ իրենց գաւառի վիճակին և ցաւոց վրայ մանրամասն և ճիշտ տեղեկութիւններ տան, զգուշանալով մենայն չափազանցութենէ, և ցաւոց դարմանին վրայ ալ կարծիքը հաղորդեն:

Եանձնաժողովը՝ հասած առաջնորդական տեղեկագրութիւնները և Ազգային Պատրիարքարանի 20 տարւան արձանագրութիւնը մանրամասն աչքէ անցնելով, և պատմած դէպքերը մանր հետազոտութեամբ քննելով ստուգութիւնը բազում ապացոյցներով հաստատուած եղելութեանց վրայ հիմնելով իր Տեղեկագիրը պատրաստեց:

Տեղեկագիրը մատուցւեցաւ Ազգային Ընդհ. Ժողովին, 1871 հոկտեմբեր 8-ին, այնպիսի ժամանակի մը մէջ, յորում Կայսերական բարեխնամ Կառավարութիւնդ արդէն ուշադրութեան առած էր կայսրութեան ներքին ընթացքը, պաշտօնէից վիճակը, և մասնաւորաբար Անատոլոյի գաւառաց վիճակին քննութիւնը, նորընտիր յատուկ գործակալաց ձեռքը:

Ասանկ բարեպատեհ ժամանակի մը մէջ մեր Ազգն ալ, որպէսզի ըստ կարի օժանդակ գտնւի մեր Օգոստոսփառ Կայսեր արթուն և լուսամիտ պաշտօնէութեան ձեռք առած այլ և այլ բարեկարգիչ միջոցներուն, կը փութայ Ընդհ. Ժողովոյ մատուցեալ տեղեկագրին գլխաւոր պարունակութիւնները՝ նոյն Ժողովին 1872 փետրուար 18-ի նստին յայտնած ընդհանուր կամքին և որոշմանը համեմատ՝ բարեխնամ Կառավարութեանդ ուշադրութեանը ներկայացնել:

Այլ և այլ զեղծման և անկարգութեանց վրայ ժողովրդեան ստեպ ստեպ գանգատներէն կ'ստուգւի և կը հաստատուի թէ՛ տեղ տեղ՝ մանաւանդ մայրաքաղաքէս հեռու և յարաբերութեան մասին դժուարութիւն ունեցող գաւառաց կայսերական պաշտօնեայք՝ Վեհ. Սուլթանին կամաց և հրամանաց և կրկին օրինաց հակառակ ընթացքի մէջ են, որոնց թոյլտուութեամբ կամ անհոգութեամբը շատ անգամ կրօնական խտրութեանց և մոլեռանդութեանց աղետալի անցքեր կը պատահին արքունի շինւածոց համար մարդիկ անկարեայի կը բռնւին, դրամական պահանջումներ կըլլան ճանապարհաց շինութեան պատրուակաւ ժողովուրդը կը կեղեքւի, հպատակ ազգաց՝ մանաւանդ մեր ազ-

գէն անջատեալ հայոց և մեր մէջ բաժանման և երկպառակութեան տարերքները կաճին, կանայք և անչափահաս մանկունք բոնի մահմեդականութեան դարձնելու ջանքեր կըլլան: Դարձեալ՝ սոյն պաշտօնէից անհոգութեամբն արքունի տրոց բաշխման և հաւաքման մէջ զեղծմունք կը գործեն ասկեր պետիլի տուրքը մեռնողի և գաղթողի կամ բոլորովին անյայտ եղողի բաժինն ալ մնացեալներէն. կը պահանջի, որով վճարումն անկարելի եղած պազայէներ մնալով կը ծանրանան այլևայլ գաւառաց մէջ:

Այսպէս նաև էմլագ եւ Յէմէտտիւ տրոց մասին անարդար բաշխում և հաւաքում կըլլայ, որ բաղդատմամբ ոչ-մահմէտականաց վրայ աւելի ծանրացած է՝ քան թէ մահմէտականաց: Վերջապէս տրոց հաւաքման պատրակաւ աղքատին անհրաժեշտ կահկարասիքն ու գործիքը բռնի ծախելու և զանոնք բանտարկելու խստութիւններ ի գործ կը դրւին:

Իսկ միւլթէզիմներու համար եղած գանգատներն ընդհանուր են: Այս մասին գանգատները միաբերան կը հաստատեն թէ եղած գեղծումները այն պէյերէն կամ կառավարութեան ժողովոց այն անդամներէն են, որոնք օրինաց հակառակ չը գործելու համար՝ իրենք վարձակալութեան (իթիզմ) չեն ընել, այլ իրենց տղայքը կամ սպասաւորները կամ այլ ծանօթները:

Օրէնքին արգելքը բաւական է հասկցնել թէ երբ այսպիսի չարաչար գործածութեան ճանապարհ մը գտնւած է, ժողովուրդն ինչ ձեռքերու տակ կը մնայ, աղքատը ճիշտի անիրաւութեան տակ կը ճնշուի զինքը հարգտահարողէն: Այս տեսակ Միւլթէզիմները գիտնան իսկ պիտի ֆլասին, չեն վախնար զի ֆլասնին հանելու միջոցներն ունին, աղքատը կեղեքելով և չափազանց զինքը դնելով անոնց բերքին վրայ:

Այսչափ ցորեն կամ բամբակ կուտայ այս արտը, այսչափ դրամ պիտի տաս կըսեն, (դրամ՝ կ'առնուն և ոչ բերքին տեսակէն, և այն ալ, պղինձ. դրամ չեն առնուր), եթէ բերքին տէրը դժկամակի տալ՝ միւլթէզիմն ալ աւելի կը հակառակի և բերքն երեսի վրայ կը թողու (զի մինչև տասանորդը չառնուի՝ բերքը իր շտեմարանը չը բարձւիր), որ կրնայ շատ ֆլասնեւորու ենթակայ ըլլալ, ապա առաջի ուղած տասանորդին կըրկնապատիկը կը պահանջէ ու կ'առնու:

Տան պիտոյից համար տան պարտիզի մէջ ցանւած բերքին վրայ ալ տասանորդ կը պահանջի:

Եթէ բերքին տեսակէն տասանորդ առնուի, նոյն իսկ բերքին տիրոջը բառնալ կուտան առնւած տասանորդը, և խեղ-

ձեռքին օրերով կսպասեն պէյլիկ ամպարին դուռը, որ բերքը չափուի ու վերցուի:

Կը գանգատին նաև թէ միւլթէզիմները հնձոց ժամանակ չեն դար, շատ անգամ մինչև այն ատեն տասանորդը ծախած չըլլալուն համար կառավարութեան կողմէ ալ մէկը չը դար, և այնպէս բերքն երեսի վրայ կը մնայ ու կը փթի, և հուսկ ուրեմն կուգան և այն ֆլասեալ ու փտեալ բերքերուն համար ողջի արժէքով դրամ կը պահանջեն:

Այս պարագային մէջ գեղապետաց օգնութեամբն աղքատն սմեն տեսակ տառապանաց կենթարկւի, դատի կը քաշկուտի, կը տրորւի, կը բանտարկւի: Միւլթէզիմներու հետ զաղանի ընկեր եղող պաշտօնեայք անոնց շահուն միայն կը ծառայեն, և խեղճ հողագործը ճարահատեալ՝ իր ունեցածը վրայ կ'ուտայ, և տակաւին չկրնար միւլթէզիմին ձեռքէն ազատիլ:

Ձմրան մօտ՝ և երբեմն ի մէջ ձմռան, միւլթէզիմներուն ի գիւղօրէս ելնելէն խիստ ֆլասակար արդիւնքներ յառաջ կուգան: Դիւղացին պարտաւոր է ձրիաբար կերակրել միւլթէզիմն և անոր գործակալները, որչափ ժամանակ որ հիւր մնան իրենց գիւղը, անոնց հաշնեցնելու եղանակաւ, երբեմն ալ կանանց պատիւ կարատաւորւի:

Վերջին ատեններս քանի մը գաւառներու մէջ հողագործաց եզանց լծերն ալ գրւեր և ի գլուխ մէկ լծոց երկու կոտ, այն է չորս լիտր ցորեն անուեր է տասանորդ և կարի խըստութեամբ, քանզի սոսոնք որ ցորեն չունէին, բռնադատուի են դրամով գնել քաղաքացիներէն և վճարել:

Շահնալը կամ էօլէք հազը ըսւած արգելիալ տուրք մալ կայ, որ բերքին $\frac{1}{10}$ -ն է, երբեմն ալ աւելի, դոր հողագործը եթէ չը տայ՝ շահնան շատ ֆլասներ կը հասցնէ անոր:

Այս գանգատներն աւելի ծանր են այն գաւառաց մէջ, յորս պէյ կամ աղա կամ քիւրդ բռնաւորներ կան, և անոնք ալ կամ իշխանութեան մէջ են, և կամ իշխանութեան առջև ազդեցութիւն ունին:

Բարեխնամ կառավարութիւնդ արդէն տեղեակ ըլլալով գաւառաց խորերուն մէջ պատահած այսպիսի ղեղձմանց, նոր և ազդու միջոցներ ձեռք առած է բարեկարգութեան հաստատութեանը և ժողովրդեան բարօրութեանը համար: Եւ արդարեւ՝ ձեռք առնւած միջոցներուն մէջ ամենէն ընտիրը կը համարւի այն դրութիւնը՝ որ քօնթօլ մ'է տեղական կառավարութեանց դէմ, որ յատուկ ժուրնալճիներու ձեռք կատարել կը փորձի առաջին անգամ: Այս դրութիւնն իր օգուտները պիտի մատակարարէ կառավարութեան և հրկրին ժողովրդեան:

Միայն թէ այս քննչութիւնը օգտակար ըլլալու համար հարկ է որ ժողովուրդն անվախ ըլլայ իր ցաւերն անկեղծութեամբ խօսելու և այս անվախութիւնն ալ կառավարութեան ձեռք առած և առնելիք միջոցներէն կրնայ գոյանալ, երբ յանցաւոր որեւէ գաւառական պաշտօնեան անմիջապէս պաշտօնէ՛ն ձգելու և պատժելու, իսպառ մերժելով զայն ի պաշտօնէ։ Այս անդրդեցիկ կամքը վերջին անգամ փորձով տեսնուելով, մեծ յոյս կուտայ կայսերական կառավարութեանդ բոլոր հաւատարիմ ժողովրդեան թէ հետզհետէ մեծամեծ բարիք վայելելու և իրենց ցաւերը մոռնալու արժանի պիտի ըլլան, շնորհիւ Վեհ. կայսեր և անոր արժանընտիր պաշտօնէութեան։

Այս մասին բարեխնամ Կառավարութեանդ ունեցած հայրական բարի դիտաւորութեանց ճշտիւ դործադրութեան հսկելու համար մեծապէս կրնան նպաստել նաև մեր Ազգին գաւառական վարչութիւնները և անոնց առաջնորդները, որոնց գանգատները թէ ուղղակի տեղական կառավարութեան և թէ Պատրիարքարանիս թագրիւններուն չ'ընցաւ բարեխնամ Կառավարութեանդ ներկայացած են և կը ներկայանան միշտ Սակայն ասկէ յառաջ գործածւած իսթիլամ-ի եղանակը մեծապէս աննպաստ էր ժողովրդին ցաւոց դարման ըլլալու մասին, վասնզի՛ յայտնի կերևէր թէ ժողովուրդը որչափ վախ ունէր տեղական կառավարութեանց վրայ գանգատելէ, կամ թէ որ գանգատէր, իսթիլամի մէջ յետոս կոչելու, կամ սխալ տեղեկութիւն հաղորդելու կը պարտաւորէր, զի իսթիլամը բուն իսկ այն կառավարութենէն կըլլար, որմէ էր ժողովրդեան գանգատը։ Այս անպատեհ եղանակը՝ որ այժմ ժուրնալճիւններու դրութեան հաստատութեամբը բարձրած կը յուսացէի, ոչ միայն տեղական կառավարութեանց վատթարանալուն կը ծառայէր, այլ շատ անգամ արգելք իսկ կըլլար այն տեղական կառավարութեանց՝ որ ժողովուրդն աղէկ հոգալու և աղքատը պաշտպանելու ջանք կուզէր ցուցնել։ Այս արգելքն յարուցանողներն եղած են միշտ իւրաքանչիւր գաւառի համար տեղացի բնիկ մեծատունը, որոնց զօրութենէն ազատ կամ զերծ՝ կառավարութեան գլուխ մը կամ այլ պաշտօնեայ թերևս եղած չէ, կամ թէ որ եղած ալ է նէ, շուտ հասած է անոր անկումը տեղացի բնիկ մեծատանց միաբանութեամբը։ Վասն զի՛ կառավարութեան պաշտօնէից համար աղէկ կամ գէշ վկայութիւն տուողներն իրենք եղած են միշտ։ Որչափ և այս բնիկ մեծատանց ազդեցութիւնը չափաւորուած կը համարուի գաւառական կառավարութեան թէշքիւթի եղանակաւ, դարձեալ այդ ընտրութեան եղանակը հիմնապէս անոնց կը ծառայէ։ Թէֆրիք

Մէճլիսին կը բաղկանայ Միւթէսարըֆէ, Հաքիմ էֆէնտիէ, Թահրիրաթ միւտիրիէ և ոչ-մահմետական ժողովրդեան պուլս-նեքէ, որոնք ուղածնին ընտրելեաց ցանկը կրնան անցնել. և այս ցանկն ալ փակիալ ըլլալով, կառավարութեան պաշտօնէից խորհրդակցութիւնը սահմանեալ մարդոց առանձնաշնորհութիւնն եղած է միշտ եւ կը մնայ այնպէս: Օրինաց այս տրամադրութեանն տեղացի բնիկ մեծատանց շաա օգուտ չը բաղելու միջոցը բարինամ Կառավարութեանդ բարձր հոգածութեանց տրժանի նիւթ մէ, և այս առթիւ Պատրիարքարանս սա խնդիրը միայն կը համարձակի աւելացնել թէ թէֆրիք Մէճլրսին պատրաստած ընտրելեաց ցանկն աւելի ընդարձակութեան կարօտ է. կամ թէֆրիք Մէճլիսին կազմութիւնն աւելի ժողովրդեան և աղքատին նպաստաւոր եղանակի մը վերածել պէտք է. և ինչպէս Առաջնորդաց ներկայութիւնն հարկաւոր է, նոյնպէս առանց անոնց ներկայութեան կամ հաւանութեան՝ ընտրելեաց ցանկ չը պատրաստուի, և իւրաքանչիւր ազգի ընտրելիներն ալ կանխաւ ազգային ներքին ժողովից խորհրդակցութեամբը պատրաստուած ըլլան:

Փորձը կապացուցանէ թէ ձեռք առնւած ազդու միջոցներէն ամենէն աւելի զօրաւորն արդարութեան ճշտիւ կիրառութիւնն է, և պիտի ըլլայ միշտ. երբ Կառավարութիւնդ կը քննէ, կը դարմանէ և ապագային ապահովութեան համար կը պատժէ, տարակոյս չը կայ թէ բաղձացած նպատակին պիտի հասնի: Ուստի երբ գաւառաց մէջ առաջնորդները որեւիցէ զեղծման մը վրայ բողոք կամ գանգատ ունենան տեղական կառավարութեան, և այն ուշադրութեան առնւի, և կամ եթէ Պատրիարքարանս գանգատ կամ բողոք ունենայ առ Բ. Դուռն, թէ Կառավարութեանդ և թէ Պատրիարքարանիս կողմէն լիազօր քննիչներով քննութիւն ըլլայ, կամ իհարկին քննութիւնը ի Պօլիս փոխադրւի, մեծ և իրական արգիւնք ձեռք բերել հնար պիտի ըլլայ, այսպիսի ազդու միջոցներով: Մանաւանդ պէտք է որ Բ. Դրան հրամանագրերն Վիլայէթի պաշտօնական լրագրաց միջոցաւ հաղորդւին ի տողեկութիւն ժողովրդեան, որպէս զի շատ անգամ անգործադրելի մնալու և կամ թերի գործադրելու վիճակէ զերծ ըլլան. և հպատակ ազգաց գլուխները և նոյնիսկ այն ժուրնալճիները, որոնց պաշտօն տրւած է Բ. Դրան հրամանագրերուն գործադրութեան վիճակը քննել ժողովրդական աղբիւրներէ, կարող ըլլան անոնց վրայ հսկելու և անոնց գործադրութիւնը պահանջելու: Այսպէս նաև հարկ է Տիւթուրըն ալ ամեն ազգաց լեզւին վերածել թարգմանութեամբ: Ռամիկ և տգէտ մարդոց մէջ կրօնական խտրութեան

առիթներով ծագած գոտութեանց մէկ գլխաւոր առարկային նւազման ոչ սակաւ պիտի նպաստէ, եթէ օրէնքը կրօնափոխութեան դիմողներու համար որոշ տրամադրութիւններ պարունակէ, մանաւանդ կնիկ մարդոց համար. ան ատեն այս մասին եղած բազմադիմի գանգատները վերջ կը գտնեն, և կրօնափոխ իր ազատ համոզմանը տէր կըլլայ՝ որ արդէն բարեխնամ Կառավարութեանդ ընդունած ազատ սկզբունքներէն մէկն է:

Այսպէս օրէնքի մը հարկաւորութիւնը կը նկատուի, կրօնափոխ արանց իրենց կնոջ և զաւակացը նախագահ մը վճարելու մասին:

Եթէ բարեխնամ Կառավարութիւնդ ազդու միջոցներով գաւառական կառավարութեան պաշտօնեաները հսկողութեան ներքեւ առնու, այն ատեն արդարութիւնը բարձր ի գլուխ պիտի պանծայ, և անով շատ մը գանգատներու աղբիւրը պիտի չորանայ. արքունի տրոց նկատմամբ եղած զեղծմունք պիտի բարձրնա տրոց բաշխումն և հաւաքումը արդարութեան վրայ հիմնել կարելի պիտի ըլլայ, և մանաւանդ երկերը պիտի ազատի միւլթէզիմիտու երեսէն, որ այսօր հոգեվարք վիճակի հասած է. բարեխնամ Կառավարութեանդ շնորհիւ պիտի սկսի նոր կենդանութիւն զգնուլ այս մայր արուեստը՝ որ Արեւելցոցս միակ արւեստ մնացած է, և բնութիւնն ալ զայն զարգացնելու միջոցներով օժտած: Այս մասին մեծապէս պիտի նպաստէ անվճարելի պաշայկներուն և հողագործներուն ուրիշ կարեւոր ապահովութիւններու շնորհումը, որ բարեխնամ Կառավարութեանդ ձեռնհասութեանը կը պատկանի:

Ուրիշ գոթախտութիւն մ'ալ կայ որ ոչ նւազ ցաւալի հետեանքներ ունեցած է և կունենայ միշտ. այն է՝ ոչ-մահմետականաց վկայութեան չը բռնելը: Աւելորդ է ըսել թէ այս պատճառաւ Քրիստի առեանգութիւնք, յափշտակութիւնք, գողութիւնք, նա մանաւանդ սպանութիւնք անպատիժ մնացած են կամ սնյալտ, նոյնիսկ կառավարութեան ջանիցն հակառակ տարակոյս չը կայ որ եթէ բարեկարգութեան Հրովարտակին տրամադրութեանց համաձայն՝ կալւածակոն, առևտրական և ոճրագործական դատերն անպատճառ (հէր հալտէ) նիզամի տեսաններու մէջ քննւին, բարեկարգութեան հաստատութեանց և շատ տեսակ զրկանց բարձման ծառայելէ զատ, հաւասարութիւն ըսած սկզբունքը պիտի իրականացնէ: Դարձեալ ամենացաւալի հարկի մը մէջ կը դառնինք գանգատելու քիւրդերու և այն լեռնցի ցեղերու դէմ՝ որոնք վրանաբնակ ըլլալով՝ ամեն ազգաց մանաւանդ կառավարութեան գանձուն ալ մեծապէս

ֆեասակար են: Ասոնք ղէնք կը կրեն, կառավարութեան ոչ տուրք կուտան ոչ ալ ղինւոր, և ապտամբ են, մինչդեռ միւս ժողովուրդներն անգէն են և կառավարութեան տուրք և ղինւոր կամ պէտէլ կուտան, աւելի տուրք մ'ալ այդ արստամբներուն տալու պարտաւորութեամբ: Այս հարստահարութեանց ներքև առաւել կը գտնւին էրզրումի և Տիարպէքիւրի վիլայէթները, և անոնց մէջ Մուշ, Վան, Բղի, Ղուզուլջան, Դերջան, Բաղէշ, Չարսանճագ, Սղերտ և այլն:

Կայսերական բարեխնամ Կառավարութիւնդ արդէն հրատարակեալ Խաթթը Հիւժայուններով ժողովրդական կենաց, ընչից և պատույ ապահովութեան պիտիյքը ճանչցած է, որ ըստ այնմ երկիրը բարգաւաճի և զարգանայ, սակայն ցաւօք սրտի կը տեսնուի որ գաւառաց, մանաւանդ վերոյիշեալ գաւառաց ժողովուրդը քիւրդ և այլ լեռնցի ցեղերու աւազակութեանց և յափշտակութեանց և սպանութեանցն ենթակայ եղած է: Ժողովուրդն այսպիսի կեղեքմանց ներքև անհնար է որ կարող ըլլայ աշխատիլ, աշխատիլ այնպէս՝ ինչպէս որ երկրին բարգաւաճումը կը պահանջէ:

«Երկրի մը յառաջադիմութեանը և հարստութեանը միջոց ժողովրդեան աշխատութիւնն է», ինչպէս որ բարեխնամ Կառավարութիւնդ ժուռնալճինելու հրահանգի մէջ նշանակած էր «ամեն յառաջադիմութեան հիմն եղող աշխատութիւնն ալ այն ատեն կարելի է, երբ աշխատողն իր աշխատութեանց արգասիքը կտարեալ ապահովութեանը վայելելու վստահ ըլլայ. մարդս ընականաբար իր վիճակը բարեկարգելու և իր հայրենեաց բարօրութիւնը փնտռելու անընդհատ միտում ունի, մարդուս այս ընական միտումն այն ատեն կեղծանի, երբ տեսնէ որ իր աշխատութեանէն իրմէ աւելի ուրիշներն օգուտ կը քաղեն»: Վասն որոյ երկրին յառաջադիմութեանը և հարստութեանն արգելք եղող այս քիւրդերուն և այլ լեռնցի ցեղերուն և տէրէ-պէյիներուն մասին ըլլալիք քննութիւնները ղիւրացնելու հա մար Պատրիարքարանս կը փութայ ծանուցանել թէ, արդէն Պատրիարքարանս մանրամասն ցուցակն ունի այդ ապստամբ անձանց գըլխաւորներուն և այլ պաշտօնէից ոմանց, և 20 տարի հետէ անոնց երեսէն ժողովրդեան կրած տառապանաց և չարչարանաց սոսկալի նկարագիրներով իր դիւանը լի է, որ ատեն բարեխնամ Կարավարութիւնդ բարեհաճի ուղել պատրաստ է տալու թէ անուններն և թէ գործոց նկարագիրները:

Մինչ ցարդ Պատրիարքարանիս այս մասին մատուցած խնդրագիրներն ըստ մեծի մասին անգործադրելի մնացած են,

վասն զի ձեռք առնւած սիջոցներն անբաւական եղած են: Բարեխնամ Կառավարութիւնդ անգամ մը Մշոյ սահմանակից քրդաց գլխաւորները ձերբակալելով՝ նոյն երկրէն հերացոյց, և ասով ժողովրդեան աշխատութեանը մեծ դիւրութիւն ընծայեց. սակայն այդ աքսորեալ գլխաւորներէն ոմանք սկսան վերադառնալ նոյն երկիրը, որով աւելի ևս կենդանացաւ և զըրգոնցաւ ասոնց բարբարոսութիւնը:

Այս դառն վիճակէն ազատելու հնարը բարեխնամ Կառավարութեանդ ձեռք առնելիք ազդու միջոցներէն կախումն ունի միայն, երբ այդ քիւրդ և այլ լեռնցի վրանաբնակ թողունները հնազանդութեան ներքեւ առնւին որեւէ եղանակաւ, և իրենց իշխանութեան ներքեւ գտնւող հասարակ քիւրդերու և այլ ցեղերուն ձեռքէն զէնքն առնւի և գիւղաբնակ ժողովրդոց կարգը դասուին, մաճ կամ հովական ցուպ տրւի անոնց ձեռքը փոխանակ զինուոց: Եւ տարակոյս չը կայ թէ բարեխնամ Կառավարութեանդ իր այս բարեբար կամացը դործակից ըլլալու պատրաստ պիտի գտնէ նաև տարապեալ տեղացի բնիկ ժողովուրդը, մանաւանդ մեր հաւատարիմ ազգը, ինչպէս որ ուրիշ տէրէպէյիներ կամ լեռնցի բռնաւորներ նւաճելու միջոցին մերայնոց ծառայութիւնն ապացուցած է:

Կամ մեր ազգայիները շարունակ հարստահարող քրդաց ձեռքէն զէնքն առնւի, կամ՝ իրենց կեանքը, պատիւը և ինչքը հարստահարողներու դէմ՝ ինքզինքնին պաշտպանելու վիճակի մէջ դրւին: Յուսալի է թէ բարեխնամ կառավարութիւնդ այնպիսի վերջին տնօրինութիւն մը ձեռք կառնու, կայսերական բանակին քաջութիւնը անմիջապէս քրդաց դէմ բանեցնելով և հարստահարեալ գաւառաց մէջ զօրաւոր ոստիկանութիւն մը հաստատելով, ինչպէս որ Րումէլիի մէջ սովորութիւն եղած է, մեր ազգայիներն ոստիկանութեան մեծ ու պզտիկ պաշտօնեաներուն մէջ ընդունելով. այսպիսի կենսական պարագայից մէջ միայն՝ հաւասարութեան սկզբունքը ժողովրդեան աչաց առջև կըրնայ իրականանալ:

Ինչպէս հարազատ որդի մը իր վիշտերը կը յայտնէ իր հօրը և օգնութիւն ու դարման կը խնդրէ, նոյնպէս և մենք մեր ազգին ցաւերը մեր առատագութ Սուլթանին բարձր և հայրական Կառավարութեանը ներկայացնելով, անմիջական և ազդու դարմաններ կը խնդրեմք: Բնական է որ մեծ ցաւերը մեծ դարմաններու կը կարօտին:

Պատրիարք Կ. Պօլսոյ

ՄԿՐՏԻՉ ԱՐՔԵՊ. ԽՐԻՄԵՍՆ

(Կնիք)

Բ. Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Գ Ի Ր

ԳՍԻԱՌԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏԱՀԱՐՈՒԹԵԱՆՑ

ի Խորհրդարանական Յանձնախմբէ առ Ազգային Ժողովին

Հստ որոշման Ազգային Ժողովոյդ՝ որ ի նիստ 10 սեպտեմբեր 1876, Խորհրդարանական Յանձնախումբս՝ գաւառական հարստահարութեանց նախորդ ընդհանուր Տեղեկագրի թըլականէն յետոյ պատահած հարստահարութիւնները տեղեկագրելու համար՝ փութաց ի քննին առնուլ Պատրիարքարանի թագրիւրներն ու արձանագրութիւնքն, և՛ իւր պաշտօնն ըստ կարելոյն կատարելով՝ սոյն երկրորդ տեղեկագիրը բերել պատկառելի ժողովոյդ:

Ազգային Ժողովով պատրաստած յիշեալ ընդհանուր տեղեկագիրն, որ 1872 փետրւար 18-ի նիստին ատենագրութեանց մէջ արձանագրեալ է, առաջին անգամ նոյն տարւոյ ապրիլ 11 թւականին մատուցած է Բարձրապատիւ Եպարքոս Մահմուտ Նէտիմ փաշային:

Ազգային Պատրիարքարանի արձանագրութիւնք յայտնի ցոյց կուտան թէ՛ այս տեղեկագիրն ակնկալեալ արդիւնքը չէ արտադրած: Թէև Պատրիարքարանն ասոր պատճէնը յաջորդ Եպարքոսներուն ալ մատուցած և Ազգին խնդիրը կրկնելէ չէ դադրած:

Հետեւեալն՝ յիշեալ տեղեկագրին թլականէն ի վեր հարստահարական խնդրոց վրայ Պատրիարքարանի կողմանէ առ Բ. Դուռն մատուցեալ թագրիւրներուն կարևոր մասին հաւաքածոյն է, թլականի կարգով, և անոնց մի քանիին ամբողջ պատճէններն ու միւսներուն ալ համառօտութիւնը կը պարունակէ, ի բաց թողով համանման խնդրոց վրայ առ գաւառաց կուսակալըս ուղղեալ քաւական թլով դրութիւններն, որք քանի մը մասնաւորութիւններէ զատ մեծագոյն մասամբ դարձեալ ապարդիւն ֆնացած են:

(Բերլամ նն փաստիր).

Հոս կաւարտի Պատրիարքարանին թագրիւրներուն հաւաքածոյն, որոյ մէջ չեն գաւառաց ոմանց մէջ վերջին օրերս տեղի ունեցած մի քանի հարստահարութիւնք. ընդ որս և Եօդղատ գաւառի Սարը Համզա գիւղի մէջ Բետիֆ զօրաց կողմանէ ի գարծ դրած բռնաբարութիւնք և անիբաւութիւնք, որք տեղական Ազգային Վարչութենէն հասած պաշտօնական հեռագրով ստուգւած են: Պատրիարքարանն այս հեռագիրն հաղոր-

դած է Բ. Իրան և բերանացի բանակցութեան մտած ընդ այն:

Առանց այս վերջին անցից բացառութեան մտնելու, տեղիկագրեալ 38 իրողութիւններն՝ որք պաշտօնական բանակցութեան նիւթ եղած են՝ բաւական կը կարծեմք հաստատելու թէ դաւառացի մերադնէից հարստահարեալ վիճակն ինչ որ էր յառաջ, ընդհանրապէս նոյնն է և այսօր, հակառակ մեր ազգովին տրտնջանաց և դանդաւտանաց, որք անընդհատ մատուցւած են Կայսերական Կառավարութեան, թէ և Բ. Դուռն իր ազդու հրամանագրերովն, որոց մէկ քանիին պատճէնները վերը կերեկին, հայրախնամ ջանք ցոյց տւած է:

Ազգային ժողովոյ 1872 ապրիլ 11-ի Տեղեկագրին պարունակած ցաւերն հետեւեալքն էին.

ա. Օրէնքն ու արդարութիւնն ի գործ դնելու մասին գաւառական պաշտօնէից ընդհանրապէս անփոյթ և անտարբեր մնալն և դանդաւտանաց քննութեան Խմբիւմի դրութեամբ կատարելովն՝ անոնց աւելի ևս զեղծանիլը.

բ. Գաւառական Արքունի ժողովոց Թէշքիլաթի օրինօք կազմակերպութեամբն՝ անոր անդամակցութեան շահախնդիր անձանց առանձնաշնորհութիւն դաժմած լինելը.

գ. Գաւառացի Հայուն՝ Խսլամաց մոլեռանդ մասին նախատանաց և թշնամաց ենթակայ ըլլալը.

դ. Արքունի շինւածոց համար տարապարհակ վարին ու դրամական անիրաւ պահանջմանց ենթարկւիլը.

ե. Ճանապարհաց շինութեան պատրւակաւ կեղեքելը.

զ. Պաշտպանեալ Միւլթէզիմներու ապօրէն պահանջմանց առջև՝ բերոց տասանորդը դրամով վճարելու բռնադատելը.

է. Նմանապէս՝ իւր ընտանեաց ուտեստին համար մշակած տան պարտիզի բերքէն տասանորդ տալ բռնադատելը.

ը. Բերքէն սրւած տասանորդն ինքն անձամբ Միւլթէզիմի շտեմարանը փոխադրելու բռնաբարելը.

թ. Միւլթէզիմը ժամանակին չգալուն համար՝ բերքն անձրևին տակ թողլով փտեցնելու և յետոյ փտած բերքին վերայ ողջ արժէքով տասանորդ տալու բռնադատելը.

ժ. Միւլթէզիմն ու սորա գործակալներն իւր տան մէջ հիւնընկալելով ձրիաբար կերակրելու պատասպարելու պարտաւորելը.

ժա. Եւ երբեմն ալ մինչև իսկ եղանց լուծելու վրայ՝ տասանորդ անւամբ՝ այսչափ ցորեն տալու բռնաբարելին, ինչպէս տեղի ունեցած է Կարնոյ նահանգին գաւառաց մէջ.

ժբ. Ասոնցմէ զատ՝ գաւառացի հայուն Շահնալըզ կամ

էօլլէք-Հազգը ըսւած արգելեալ տուրքեր վճարելու բռնադատւիլը:

Ժգ. Զինուորական տուրքէն՝ մեռնողաց, գաղթողաց և փախստականաց մասը վճարելու հարկադրիլը:

Ժդ. Թէմէթթիւ և էմլաքի տրոց անարդար բաշխմամբ՝ իսլամաց բեռը կրելը:

Ժե. Տրոց վճարման պատրւակաւ՝ անհրաժեշտ կահ-կարասին ու գործիքը ծախելու, և մինչև իսկ ոստիկանաց ձեռք ծեծւելու ու բանտ մտնելու խստութեանց մատնւիլը:

Ժզ. Կիներու և անչափահաս մանկանց մահմեդական կլորօնքն ընդունելու ստիպւիլը:

Ժէ. Կիներու, հարսներու և նոյնիսկ աղջիկներու առևանգիլն ու բռնաբարւիլը:

Ժը. Ոչ-մաւմեդականաց վկայութեան չբռնուելովն առևանգութեանց, գողութեանց և սպանութեանց անյայտ ու անպատիժ մնալը:

Ժթ. Զինեալ քրդերու, լեռնցի ցեղերու, չէրքէզներու և բնիկ թուրք տէրէպէյներու այլև այլ հարստահարութեանց ներքև հայ ժողովրդեան տառապիլն ու չարչարիլը:

Ահաւասիկ՝ այս չարեաց բարձմանն համար՝ յիշեալ տեղեկագրին մէջ ցոյց տրուած դարմաններն ալ:

ա. Պարտազանց գաւառական պաշտօնեայն պաշտօնէ ձգել և ուրիշ գաւառի մէջ պաշտօնի չը կոչել:

բ. Իսթիլամի եղանակը բարեփոխել, Կառավարութեան և Ազգին կարգեալ լիազօր քննիչներ ղրկելով ի գաւառս:

(Այս խնդիրը ս. Պատրիարքի ձեռք վերջին անգամ բարձրապատիւ Եպարքոսին առաջարկեալ դարմաններսն մէջ ալ կրկնուած է):

գ. Գաւառական Ազգային Վարչութեանց և Առաջնորդաց առ Տեղական Կառավարութիւնս մատուցուած թագրիրները լրջօրէն նկատողութեան առնուլ և արդարութիւնն անմիջապէս ի գործ դնել:

դ. Գաւառաց Մէճլիսի-Իտարէ, Մէճլիսի-Տաալի, Թէմի-ղի-Հուգուգ և Մէճլիսի-Ճինայէթ սնուէն վարչական և դատական ժողովներուն հայազգի անդամոց ընտրելիներն՝ Ազգ. Գաւառական Վարչութեանց ձեռք պատրաստել տալ:

ե. Բ. դրան հրամանագրերն իւրաքանչիւր Կուսակալութեան պաշտօնական լրագրաց մէջ հրատարակել:

զ. Տիւթուրն ամեն ազգաց լեզւի վերածել և ժողովրդաց մէջ տարածել:

է. Կրօնափոխութեան դիմողներու վերաբերեալ օրինաց

մէջ որոշ տրամադրութիւններ դնել, և կրօնափոխներն իրենց համոզումն յայտարարելու գործին մէջ ճնշումէ ազատ պահել.

(Ս. Պատրիարքի ձեռօք վերջին անգամ բարձր Եպարքոսին առաջարկեալ դարմաններուն մէջ ալ այս խնդիրը կրկնւած է, 21 տարին չը լրացուցած կրօնափոխութեան դիմողին՝ դաւանութիւնն ու խօսքը չը բռնւելու պայմանաւ):

Ը. Կրօնափոխ արանց համար՝ իրենց կնոջ և զաւակաց օրապահիկ (նաֆագա) վճարելու օրէնք մը սահմանել.

Թ. Արքունի ամեն տեսակ տուրքերն արդարութեամբ բաշխել և օրինաւորապէս հաւաքել.

Ժ. Անվճար Պաշայէները շնորհել.

Ժա. Հողագործութեան զարգացման համար՝ հողագործաց ամեն կարևոր ապահովութիւնները տալ.

(Ս. Պատրիարք Հայրը՝ վերջին անգամ առ Բարձր Եպարքոսն առաջարկած դարմաններուն մէջ՝ այս խնդիրն ալ կրկնւած է, մասնաւորաբար բացատրելով՝ հողագործաց իրենց մշակած հողին տէր ձանչւելու պէտքին կարևորութիւնը):

Ժբ. Հարստահարիչ քրդաց և աւշարաց գլխաւորներն ու թիւրք տէրէպէյիներն իրենց որջացած տեղերէն հանել ու պատժել, և բոլոր լեւնցի վրանաբնակ ցեղերն ի հնազանդութիւն բերելու դիւղաբնակ ընել և սսոնց՝ ինչպէս նաև չէրքէզներու՝ ձեռքէն սուրն ու հրացանն առնելով, մաճ և հովական ցուպ կրելու վարժեցնել զանոնք. տեղական ոստիկանութեան պաշտամանց մէջ անխտիր հայեր ալ դնել, և կամ հայ ժողովրդեան արտօնութիւն տալ իրենց կեանքն ու պատիւը դէնքով պաշտպանելու:

(Տէրէպէյիներու պատժելին ու հեռացուցւելին ալ ս. Պատրիարքին առ Բարձր Եպարքոսն ներքայացուցած առաջարկութեանց մէջ կրկնւած է):

Ժգ. Ոչ-մահմեդականաց վկայութեան բռնւիլն և անոնց կալւածական, առևտրական և ոճրագործական որ և է խնդիրներուն միայն նիզամի ատեաններու առջև դատւիլը:

(Ոչ-մահմեդականաց վկայութեան խնդիրն ալ՝ վերջին անգամ ս. Պատրիարքին առ Բարձր Եպարքոսն առաջարկած դարմաններուն մէջ կրկնւած է):

Յիշեալ տեղեկագրին մատուցւած թւականէն ի վեր (11 ապրիլ 1872) հարստահարութեանց համար Պատրիարքարանէն գրւած թագրիւններն ալ, ինչպէս կերևին Ձեր յանձնախմբին պատրաստած հաւաքածոյէն, կամ պաթթալ ըլլալով կամ անպատասխանի թողնելով և կամ Իսթիլամի ապարդիւն դրութեամբ յետաձգելով, և առ առաւելն՝ կենդրոնական Կառա-

վարութենէն առ զաւստականս ուղղեալ հրամանագրաց անգործադրելի մնալովը՝ մոռացութեան մէջ թաղւած են, առանց դարման տանելու ժողովրդեան կրած տառապանաց:

Իրանց այս աղէտալի և անհանդուրժելի վիճակին ամենավեճ պատճառ՝ հաւասարութեան գաղափարին իսլամ ժողովրդեան մէջ չընդհանրանալն և արդարութեան անխտիր չգործադրելին է: Գաւառական Վարչութեանց զլիսաւորաբար ստորագրած պաշտօնէութեան մէջ մուտ գրած ապիկար անձինք՝ տգիտութեամբ, նախապաշարմամբ և ղօշաքաղութեամբ՝ ոչ հաւասարութեան սկզբունքն ընդհանրացնելու գործին մէջ յաջողակութիւն ցոյց տւած են, և ոչ ալ արդարութիւնն անխտիր մատակարարելու տրամադրութիւն, մինչդեռ իրենց նւիրական պարտականութիւնքն էին ասոնք, ինչպէս մեր նորապսակ Սուլթանն ալ իւր Խաթթը Շէրիֆին մէջ բացայայտ կերպիւ կընէ.

«Մեր միակ փափաքն ու մտածմունքն է ազատութեան, անդորրութեան եւ արդարութեան բարիքն առանց բացառութեան մեր ամեն հպատակաց վայելի տալ. քաջայոյս եւ աներկմիտ եմք որ Մեր Տէրութեան նախարարներն եւ ամէն պաշտօնատարներն ալ մեր օրինակին հետեւելով՝ այս բաղձնաց կատարմանը ախտի գործակցին»:

Ձեր յանձնախուժքը կը կարծէ թէ՛ յիշեալ խաթթին հրատարակութեան վրայ, ճիշտ այն միջոցին, որ Կայսերական Կառավարութիւնն երկրին քրիստոնեայ ժողովրդոց վիճակին բարւոքումն իւր բոլոր հոգածութեան նիւթ ըրած է, ժամանակ է որ 1872-ի ընդհանուր Տեղեկագրի պատրաստութենէն ետե՛ հարստահարութեանց համար գրւած թագրիւններուն սոյն հաւաքածոյ ցուցակը՝ յիշեալ Տեղեկագրի պատճենին կցելով՝ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան ձեռք մատուցւի բարեխնամ Կառավարութեան, և խնդրի որ վերոյիշեալ հարստահարութեանց իսպառ բարձմանն համար շնորհ ընէ նկատողութեան առնուլ զանոնք և պարունակած խնդիրներն ի գործ դնել:

Տարակոյս չկայ որ Ազգային Պատրիարքարանն զԲ. Դուռն այսչափ զբաղեցուցած չպիտի ըլլար իւր զանգատանաց և բողոքոյ թագրիւններով.

I. Եթէ ներկայ չարեաց իբր դարման՝ Բ. Դրան երբեմն ձեռնարկած բարեկարգութիւններն աւելի ընդարձակ հիմանց վրայ գրւած ըլլային, և՛ գաւառական պաշտօնէից մէջ անձեռնհաս և մոլեռանդ անձինք չգտնուելով՝ անընդհատ գործադրէին, նա մասնաւանդ՝ եթէ արդէն բամբասեալ բնիկները պաշտօնէութեան կոչւած չըլլային, որք հայ ժողովուրդը ճշեալ, տրկար և աղքատ պահելու բնական հակամիտութեամբ՝ միակերպ աղէտ են թէ երկրի և թէ մեր ժողովրդին և եթէ երկրին բա-

րիբը խորհող և կրօնական ու բաղաժառանգական անխառնութիւնն իրապէս ի գործ դնող ձեռնհաս պաշտօնեայք մը՝ առանց յանցանոց պաշտօնանկութեան ենթարկւելէ աղաւտ մնալով՝ իրենց ձեռք առած բարեկարգական միջոցները շարունակել կարենային:

(Այս կարգի պաշտօնէից ազատամտութիւնը միշտ իւր արդիւնքը տւած է, և Պատրիարքարանի արձանագրութեանց մէջ ալ իւր հետքերն ունի: Ս. Պատրիարքի մասնաւոր գրութիւնք իսկ բաւական եղած են՝ արդարակոորով պաշտօնէից՝ կարեւոր խնդիրներ կարգադրելու և զրկելոյն հատուցումն ընկու:)

2. Եթէ Վիլայէթի, Մութասարըֆութեան և Գայմադամութեան Արքուէի Ժողովոց կազմութիւնն աւելի էողովրդեան վստահութիւնը գրաւելու եղանակաւ կտտաւէր, անոնց անդամոց բաշխումը՝ տեղւոյն ընակիչ զանազան Ազգաց թուոյն համեմատութեամբ ըլլար, և հայ անդամոց ընտրութիւնը մեր Ազգային գաւառական վարչութիւններէն ծագումն առնուր:

(Բարեբաղդ եմք ըսելու թէ՝ Վեհափառ Կայսեր իրատէով մեր Ազգի շնորհեալ Մահմանադրութեան համաձայն՝ մեր Ազգային գաւառական Վարչութիւնք՝ մինչև իսկ գիւղականք՝ սահմանադրապէս կազմակերպեալ և Ժողովրդական քւէարկութեամբ ընտրեալ ըլլալով, Ժողովրդին համարատու են և ըստ այնմ անոր վստահութիւնը լիովին կը վայելեն):

3. Եթէ մեր գաւառական Ազգային Վարչութեանց և Առաջնորդաց առ Տեղական Կառավարութիւնս ուղղած խնդիրներն ու դիտողութիւններն աւելի լրջօրէն նկատողութեան առնւէին տեղական ատենաներէն, որով ի Պօլիս գանգատներ տեղալու և Պատրիարքարանին ու Բ. Դրան այսչափ տառնալով պատճառելու տեղի չմնար:

4. Եթէ քրիստոնէից վկայութեան կնճռոտ խնդրոյն լուծման գոնէ ամենադիւրին եղանակն ի գործ դրւէր, այն է՝ ոչ մահմետականաց բոլոր առևտրական, ոճրագործական և կալւածական դատերն ամեն պարագայի մէջ Նիզամի ատենաներուն առջև դատւէին:

5. Եթէ՝ տեղ տեղ բռնացող քրդերն ու Տէրէպէյի թուրքերն իրենց որջերէն հեռացուցելով պատժւէին, և ապստամբ վրանաբնակները հպատակ գիւղաբնակներ դառնային. եթէ հայ հողագործին յափշտակեալ արտ, կալւած և այլ սեփականութիւնքն իրեն վերադարձւէին, և զանի՝ կեղեքող ձեռքերէ, տրոց ծանրութենէ և անիրաւ պահանջումներէ զերծ պահելով,

հող ունենալու իրաւունք, աշխատելու դիւրութիւն և ճակատին քրտանց արդիւնքը վայելելու ազատութիւն տրւէր իրեն:

Այսուամենայնիւ մեծայոյս եմք մեր նորապսակ Օգոստոսփառ Սուլթանին հայրական ջանից և հոգածութեանց վրայ, քանզի այս Վեհապետն երկրին աղէտը մատնանիշ ցոյց կուտայ իւր բարենշան թաթթին մէջ, ըսելով թէ՝

«Ներկայ տաճնապալից վիճակն օրինաց Յերի գործադրութենէն և վարչական գործոց մէջ իւրաքանչիւրին անձնական հաճոյից իբրեւ կանոն բռնելէն յառաջ եկած է...»

Նւ թէ՝ «Այսուհետեւ կարող եւ ձեռնհաս անձինք պաշտօնի պիտի գործաձկն...»

Թէ՝ «Ասն աստիճանի պաշտօնատարք պատասխանառու պիտի լինին...»

Եւ դարձեալ թէ՝ «Եր դատարանաց տակաւին անհատական իրաւունքներն ապահովելու կարող չըլլան՝ օրինաց կանոնաւորապէս եւ յարատեւութեամբ չգործադրելէն յառաջ եկած է...»

Բարձրէն եկած այս խօսքերուն յուսադիր՝ քաղցր է մեզ հաւատալ թէ՝ ապագային մէջ այլեւ հարստահարութեանց այսպիսի հաւաքածոյներ պատրաստելու նիւթ չպիտի ունենանք: Վասն զի Բ. Դուռն ի հարկէ մեր վերոյիշեալ խնդիրներն այս անգամ աւելի ուշով նկատողութեան պիտի առնու և փութով գործադրէ: Անոնց գործադրութիւնն՝ ամեն տեսած զեղծմանց և հարստահարութեանց աղբիւրը ցածքեցնելով՝ զաւառացի հայուն ինչքը, պատիւն ու կեանքը պիտի ազատէ, ինչպէս և երկիրն յառաջդիմութեան շաւղին մէջ դնելով՝ օր քան զօր պիտի բարգաւաճէ զայն և հարստացնէ:

Հայ Ազգն՝ իւր առաքապանաց բարձմանն ակնկալու՝ վերատողեալ միջոցները կառավարկէ, վասն զի արդարութեան և հաւասարութեան շնորհն անխտիր վայելելու իրաւունք ունի՝ թէ՛ մահմետական և թէ՛ ոչ-մահմետական միւս հպատակ Ազգաց չափ: Վասն զի հայն իւր դարաւոր հաւատարմութեան անժխտելի փորձեր տւած է անդադար Կայսերական Կառավարութեան. հայն՝ իրեն գծած սահմանին մէջ՝ ամէն կարելի ծառայութիւն ինքնայորդոր մատուցած է միշտ Օսմանեան Պետութեան և վերջապէս հայն՝ իւր ապագայն այս երկրին ապագային մէջ կը փնտռէ, և իւր ամէն խնդրածն իրեն և երկրին միապէս օգտակարն է, համաձայն իւր օգոստոսփառ Վեհապետին բարի դիտաւորութեանց:

Ձեր Յանձնախումբն, իւր պաշտօնն այսպէս կատարելով, կողաչէ որ եթէ երբեք իւր տեղագրին մէջ թերութիւնք նշմարէ Ազգային Ժողովդ՝ ներողամիտ լինի, ի նկատի ունենալով

որ սոյն գործին համար սահմանեալ ութօրեայ կարճ միջոցը ժամանակ չէր թողուր նիւթապէս ասկից աւելին պատրաստելու:

17 սեպտ. 1876,

Ստորագրումներ.

Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրիան (ատենապետ), Կարապետ եպիսկոպոս Սերոբեան, Յովհաննէս քահանայ Մկրեան (պարիրքէն փոխանորդ), Յ. Մերեճմ-Գիւլի (ատենադպիր), Տ. Փշտիմալճեան, Կ. Ս. Իւթիւճեան (խմբավիր «Մասիս» լրագրոյ), Ս. Պ. Պ. Փափազեանց (Տնդեկաբեր):

Համեմատե՛ք այդ երկու «տեղեկագիրները» և կը տեսնէ՛ք որ երկրորդը առաջինի շեշտած կրկնողութիւնն է. նոր հարստահարութեանց փաստեր չեն բերուած: Առաջին տեղեկագրի մէջ շոշափուում են հարկահանութեան վատթար սխտեմը, ֆէօդալների (բէյ և աղա) կեղեքումները, ժողովրդի «վախը» գանգառուելու թիւրք տեղական բիւրօկրատներից, նեղութիւն աւազակային խմբերից: Ընդհանուր վատթար ընթիմի արդիւնք է և կրօնափոխութեան, ինչպէս և քրիստոնէից վկաների նկատմամբ աչառու վերաբերմունքը: Այդ տեղեկագրերով հաստատուում է միայն այն որ Անատոլիայում ընդհանուր վերանորոգութիւններ են հարկաւոր, ժողովուրդը բիւրօկրատների, բէյերի, աղաների և ռենիկ մեծատանց՝ շահագործութիւններից ազատելու համար: Այդ պահանջների դէմ չէին կարող լինել և տաճիկ գիտակից ժողովուրդը. քիւրդ ֆէօդալների դէմ այն ժամանակ կուռում էր և ինքը թիւրք կառավարութիւնը, որին ձեռնտու չէր այդ կիսանկախ ֆէօդալների գոյութիւնը: Եւ այդ ընդհանուր վերանորոգութեան հողի վրայ դրած բողոքները երբեք չէին յարուցանիլ թուրք ժողովրդի կողմից կասկածներ հայ շովինիստական-անջատական ձգտումների մասին: Պետական ընդհանուր ընթիմի դէմ առանց ազգային խտրութիւնների բողոքը կը մօտեցնէր գիտակից բոլոր օսմանցիներին և չՕ տարուայ ընթացքում կուլտուրական—տնտեսական ընդհանուր բարգաւաճման հետ կը զօրեղանար և փառած ընթիմի դէմ ընդհանուր յեղափոխական շարժումը: Բայց հայ շոշերը չափազանց մեծ կարծիք ունէին հայի գերազանց կուլտուրական—մտաւոր յատկութիւնների վրայ և վերեւից ներքեւ էին նայում դէպի թուր գիտակից տարրը: Երբ վրայ հասան սլաւօնական շարժումները, Բալկանեան սլաւօնների այդ ապսամբութիւնը մեր տհաս և տրգէտ ազգապետների գլխում յարուցեց անհիմն անաւոգիաներ, բորբոքուեցան և ազգային բոմանտիզմի ներշնչած երազները, որոնք

միանգամայն փոփոխեցին հայերի և թիւրքերի փոխադարձ յարաբերութիւնները. արանքում մի ճեղք բաց արին, որ կամաց կամաց «յեղափոխականների» ամբարտաւան և յիմար գործողութիւնների շնորհիւ օրէցօր լայնացաւ. և դառաւ մի վիհ հայ ժողովրդի համար:

Թուս-թիւրքական պատերազմից յետոյ մեր փարաջաւոր քաղաքագէտները և պուբլիցիստները վստահանալով նախ առաջի, ապա անգլիացու և յետոյ բոլոր մեծ պետութիւնների խոստումներին, սկսեցին իրանց պահել այնպէս իբր ճազատ Հայաստանի՝ ներկայացուցիչներ. Վայրագ և խորամանկ գաղանին սկսում էին գրգռել, բնաւ չմտածելով զարհուրելի հետեանքների մասին, ոչինչ չնախատեսելով ինքնապաշտպանական միջոցների մասին: Բոլոր յոյսը դրուած էր Աստծոյ և մեծ պետութիւնների միջամտութեան վրայ: Դեռ երբէք համաշխարային պատմութեան մէջ թեթևամտութեան և անգիտակցութեան նման օրինակ չէր եղել. կեիւ էր յայտարարուում մի ժողովրդի անուշից, որ բխարբար էր բանից, որ ոչ մի պատրաստութիւն չուներ ոչ միայն կռուելու, այլ նոյն իսկ ինքն իրան պաշտպանելու, «իմաստուն» հովիւները ոչխարներին դուրս էին բերում գայլերի դիմաց և սպասում որ մի հրաշքով ոչխարների հօտերը կը յաղթեն գայլերի վոհմակներին... Մայրայեղ միամտութիւնը դատարկ ձեռներով հանդէս էր գալիս պայքարելու մաքիավելական նրբամիտ քաղաքականութեան մէջ վարժուած մի բռնապետի դէմ, որ հրաշալի ու ուսումնասիրել էր մեծ պետութիւնների թոյլ կողմերը, որ իր ձեռքի տակ ունէր պատերազմասէր հզօր բանակ, բիւրօկրատական հլու-հնազանդ մի ընդարձակ ցանց և, բացի այդ, իր ձեռքում պահած ունէր խալիֆայութիւնը. իր ուղղահաւատների կրօնական — ազգային ինստիտուտները հարկաւոր դէպքում բոլորքելու և խելքից հանելու միջոցը: Թողած բոլոր միւս առաւելութիւնները մի կողմ, վերցրէք հէնց վերջին միջոցը: Հայ մեծամեծները և ազգասէրները երբէք չուզեցան ի նկատի ունենալ այն պարզ ճշմարտութիւնը որ իրանց պահանջների մէջ քաղաքական անջատման, ազգային ինքնօրինութեան իւրաքանչիւր շեշտ պէտք է խփէր օսմանցու ազգային ինքնասիրութեան, յարուցանէր նրա մէջ շօվինիստական կասկածամտութիւնը և ատելութիւնը: Եւ մի ազգ, որի քաղաքականութիւնը վարում են պատահական մարդիկ, հասարակական — քաղաքական հատութիւններից զուրկ փարաջաւորներ և խակմիտ պատանիներ, չէր կարող ազդեանքների մէջ չընկնել: Բայց դժբաղդութիւնը այն է որ ազգի անուշից խօսողները ինքնավստահութիւն ունեն ժողովրդին նոյն ոճիրների ճանապարհով քաշկուտել և այժմ. կարդացէք Եգիպտոսի,

Ամերիկայի, Բուլղարիայի «յեղափոխական» կոչուած թերթերի նէյնիմները, յոխորտանքով չլի տղայամատութիւնները, հերոս Մուրադի վրայ դնուող առասպելական յոյսերը և... մի համայնայնութեք ինձ հետ թէ ազգային հաշիշից թունաւորուածներին բուժելու համար տիտանական ջանքեր են հարկաւոր...

Անկախ

ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

Ս. Զաւարեան՝ Նախագիծ եւ ծրագիր գիւղացի ազգաբնակչութեան տնտեսական վիճակի ուսումնասիրութիւն, 1906, Թիֆլիս:

Տասնեակ տարիներով մեր «ըմբոստների» գլխում այն մեխն էր ցցուել թէ՛ բոլոր ժողովուրդները զարգանում են մի շարունակ և ոչ մի կարիք չկայ ուսումնասիրել տեղնուտեղը մի ժողովրդի առանձնայատուկ պայմանները. բաւական է, առանց աչքի առաջ ունենալու քաղաքական-աշխարհագրական-ազգաբնակչական-տնտեսական-կուլտուրական հանգամանքները, փոխ վերցնել թեթեւորիկ և անհիմն անալոգիաներով ուրիշներից՝ ըմբոստացման շարուն դառած եղանակը և «յեղափոխականի» անունը ճակտին կակարդի նման կպցրած ամենաֆլաստակար և ամարդի էքսպլոզիւիւսներ կատարել հարազատ ժողովրդի գլխին: Այժմ ազգային դալլաքութեան մէջ փորձուած մի քանի «լրջացած» գլուխներ սկսել են այն բանից, ինչից պէտք էր սկսէին տասնե հինգ տարի առաջ... Լաւ է ուշ քան՝ երբէք! Գէթ դրանով պէտք է մխիթարուել... Այդ նոր շաւղով է գնում, ըստ երևոյթին, և պ. Ս. Զաւարեանը. «գլխով մեր տգիտութիւնը հողազործ գիւղացուն վերաբերեալ հարցերի նկատմամբ, զուրկ լինելով մեր տնտեսական կեանքին վերաբերեալ ամենատարրական տեղեկութիւններից» նա հաստատում է որ այժմ «մեր կեանքի հասունացած պահանջ է» որ ձիշտ փաստերի վրայ հիմնուեն մեր կեանքի մէջ մտցուելիք փոփոխութիւնները», ուստի այդ պահանջին գէթ փոքրիկ չափով բաւարարութիւն տալու համար է որ ձեռնարկել է այդ «ծրագրի» հրատարակութեան:

Դալով ուսումնասիրութեան ձևին (մեթոդին) պարոնը